

علل و پیامد های دروغ و کتمان حقیقت در ازدواج

درخشان بهمنی^۱

چکیده

دروغ یکی از رذیلت های اخلاقی است که در آموزه های اسلامی به دلیل پیامد های نامطلوب بر فرد دروغگو و حتی سایر افراد مورد نکوهش و نهی قرار گرفته است. دروغ گویی و خلاف واقع سخن گفتن به علل گوناگون در امر ازدواج صورت می گیرد و زوجین یا شخص ثالث برای رسیدن به هدف خود، نقایص خود را پنهان و اظهار کمالات غیر واقعی می نماید. غافل از اینکه دروغ در ازدواج، دارای پیامدهای فقهی و اخلاقی بسیاری است که در آیات و روایات اسلامی به این موضوع اشاره شده است. جهل و غفلت افراد از پیامد های دروغ در ازدواج و نبود پژوهشی در این باره پژوهشگر را بر آن داشته تا با جمع آوری کتابخانه ای اطلاعات و پردازش توصیفی تحلیلی آن به علل و پیامدهای دروغ و کتمان حقیقت در ازدواج پرداخته شود و در پژوهش، علل دروغ از جمله خیانت، پنهان کاری، فریب و ترس از برخورد همسر و پیامد های فقهی دروغ همچون فسخ نکاح، جبران خسارت، مجازات کیفری و پیامد های روانی همچون اضطراب و تشویش، سرزنش و پشیمانی و ایجاد کینه نسبت به همسر و پیامد های اخلاقی همچون گناه بودن دروغ، از بین رفتن صمیمیت، کاهش ارزش نزد همسر، از بین رفتن اعتماد همسر مورد بررسی قرار گرفته است.

کلیدواژه: دروغ، تدلیس، ازدواج

مقدمه

ازدواج و تشکیل خانواده یکی از مهمترین مراحل زندگی هر فرد به شمار می‌آید. ازدواج و پیوند زناشویی بر اصولی استوار است یکی از آن اصول، صداقت زوجین در بیان خصوصیات فردی و شرایط زندگی می‌باشد. گاه برخی از زوجین از این اصل عدول کرده و در بیان برخی از مسائل به دروغ متوسل می‌شوند از بیان برخی از حقایق خودداری می‌کنند و برای فریب طرف مقابل به کتمان حقیقت روی می‌آورند. دروغ و کتمان حقیقت دارای پیامدهای نامطلوبی در زندگی زوجین می‌باشد که عدم اطلاع زوجین از این پیامدها سبب روی آوردن به دروغ و پنهان کای می‌شود از این رو ، جهت آگاهی بخشیدن به زوجین از معایب دروغ در زندگی مشترک ، بررسی پیامدهای دروغ و کتمان حقیقت در ازدواج لازم و ضروری است و از سوی دیگر نبود پژوهشی جامع در این باره بر ضرورت موضوع می‌افزاید؛ اگرچه آثار مشابهی در این زمینه وجود دارد که می‌تواند مبنای تحقیق قرار گیرد از جمله

محبوب پورتنقی پایان نامه خود را با عنوان تحلیل و تبیین مفهوم دروغ و پیامدهای تربیتی و راه‌های پیشگیری و درمان آن از منظر آموزه‌های اسلامی در سال ۱۳۹۱ در دانشگاه علوم تربیتی شیراز دفاع کرده است. در این اثر همانطور که از عنوانش هویداست به بررسی پیامدهای دروغ به صورت کلی پرداخته شده و منحصر در امر ازدواج نیست. تمایز با مقاله حاضر در بررسی آثار دروغ در امر ازدواج است.

رحیم جزایری مقاله‌ای را با عنوان «تحلیل تفسیری و فقهی تدلیس و موجبات آن در فسخ نکاح» در سال ۱۳۸۸ در فصلنامه آموزه‌های فقهی دانشگاه علوم رضوی منتشر کرده‌اند. در این مقاله تنها به بررسی آثار فقهی تدلیس پرداخته شده در حالی که در مقاله حاضر علاوه بر آثار فقهی به آثار روانی و اخلاقی نیز پرداخته شده است.

مصطفی همدانی مقاله‌ای را با عنوان شمول ادله حرمت دروغ نسبت به خانواده و بستگان و حکم دروغ به همسر را در سال ۱۳۹۴ در فصلنامه علمی پژوهشی کاوشی نو در فقه منتشر کرده‌اند. به بررسی ادله حرمت دروغ پرداخته شده وجه تمایز در بررسی پیامدهای دروغ می‌باشد.

مرضیه خرمیان پایان نامه‌ای را با عنوان بررسی و تحلیل دروغ از منظر روایات و فقه امامیه در دانشگاه آزاد اسلامی واحد گچساران در سال ۱۳۹۷ تالیف نموده‌اند. در این اثر نیز به پیامدهای دروغ در ازدواج پرداخته نشده است.

ملاحظه شد در هیچ یک از آثار فوق و سایر آثار موجود به پیامدهای دروغ در ازدواج پرداخته نشده لذا پژوهش حاضر اثری متمایز به شمار می‌آید با هدف شناخت و تبیین پیامدهای فقهی و اخلاقی

الف) مفهوم شناسی

در ابتدا بهتر است به تعریف واژگان اساسی پژوهش پرداخته شود:

1) دروغ

دروغ در لغت به معنای سخن نادرست، خلاف حقیقت و واقعیت، قول ناحق است و به معنای نقل گفتاری از کسی است که آن را نگفته است.^۱ اصل آن در گفتار است؛ گذشته باشد یا آینده، وعده باشد یا غیر آن.^۲ ضد صدق^۳ است خبر از خلاف واقع، چه به صورت عمد یا سهو، می باشد.

دروغ در اصطلاح، همان اظهار امر خلاف واقع و سخن بر خلاف حقیقت را دروغ گویند که یکی از بزرگترین و بدترین صفات انسان، دروغ گفتن است.^۴

دروغ از بدترین معایب، زشت ترین گناهان و منشأ بسیاری از مفاسد است و بالطبع از کارهای زشت و ناپسند و عادت به آن از رذایل اخلاقی و از گناهان کبیره است و تا ضرورت و مصلحت مهمی در میان نباشد دروغ گفتن جایز نمی باشد. با وجود اینکه واژه دروغ از واژه هایی است که معنی و مفهوم آن نزد همگان معروف است ولی در عین حال در میان دانشمندان در مورد مفهوم آن مباحثات زیادی است، بعضی دروغگویی را به معنی عدم مطابقت محتوای سخن با واقعیت ذکر کرده اند، در حالی که برخی آن را عدم مطابقت با تشخیص و اعتقاد گوینده میدانند به تعبیری در بعضی موارد، دروغ بیان سخن و مطلبی است که مطابق با واقع و حقیقت نیست بین آنچه که توسط فرد بیان می شود و آنچه را که در جهان خارج وجود دارد و در بعضی مواقع بیان سخن و مطلبی برخلاف باور و عقیده است.^۵

راغب اصفهانی در کتاب «مفردات» بر این باور است که اصل کذب و دروغ در گفتار است چنان که تفاوتی از این جهت وجود ندارد که دروغ نسبت به وعده ای باشد که انجام نمی شود و یا امر دیگری باشد^۶ با توجه به آیات و روایات دروغ هنگامی پدید می آید که انسان چیزی را بر خلاف باور خود و به قصد فریب و گمراه کردن دیگران ابراز نماید. پیامبر (ص) فرموده اند «خیانت بزرگی است که به

۱. مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱۰، ص ۳۴.

۲. راغب، المفردات فی الفاط القرآن کریم، ج ۱، ص ۲۷۷؛ الکذب أصلهما فی القول ماضیا کان أو مستقبلا وعدا کان أو غیره

۳. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص؛ الکذب؛ نقيض الصدق 704

۴. ابن آفان، زبان، ص 67

برادرت سخن بگویی و او تو را تصدیق کند در حالی که تو به او دروغ گفته ای^۱». به تعبیر دیگر دروغ اظهارات خلاف باور و بر ضد عقیده است. به این ترتیب دروغ با باور انسان گره میخورد لذا از خطا و اشتباه متمایز می گردد.

(2) ازدواج

ازدواج در لغت: به معنای «زوج» به معنای جفت، (در مقابل فرد)^۲ عبارت از دو چیز همراه و قرین است؛ چه مماثل باشند، مانند دو چشم و دو گوش، و چه متضاد، مانند شب و روز در مواردی، واژه زوج در معنای فرد، به شرط داشتن قرین، به کار می رود^۳.

ازدواج، در اصطلاح: به معنی پیمان زناشویی است و بر اساس آن، برای مرد و زن نسبت به یکدیگر، تعهداتی اخلاقی و حقوقی پدید می آید که سرپیچی (از بسیاری) از آنها، عقوبت و کیفر را در پی خواهد داشت.^۴

ازدواج از مستحبات مؤکد است و روایاتی که در ترغیب ازدواج و مذمت ترک آن وارد شده، آن قدر زیاد است که شمارش نمی شود.

(ب) علل دروغ در زندگی مشترک

(۱) خیانت

یکی از عوامل دروغ در زندگی مشترک، خیانت است. یکی از مواردی که در زندگی مشترک بین زوجین رخ می دهد، بحث خیانت است. برخی زوجین به جای حل این مشکل ترجیح می دهند به زندگی مشترکشان پایان دهند. خیانت در برخی خانواده ها رخ می دهد که یکی از زوجین، نسبت به شریک زندگیش خیانت می کند.

زوجینی که در زندگی مشترک با مهربانی و خوب نشان دادن خود به شریک زندگیشان به صورت پنهانی خیانت می کنند این رفتارشان کانون خانواده را متزلزل می کند. کسی که نسبت به خیانت شریک زندگیش کنار می آید به معنای بخشیدن وی نیست بلکه می آموزد تا چگونه نسبت با این

^۱ری شهری، میزان الحکمه، ج 1، ص 743

^۲ ابن منظور، لسان العرب، ج ۲، ص ۲۹۱، المعجم فی المنهجه، ص ۳۲۰

موضوع که در اثر دروغ در روابطشان خلل ایجاد شده است، کنار بیایند و این مشکل را حل و فصل کنند.^۱

خداوند در قرآن می فرماید: «إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ ۖ وَلَا تَكُنْ لِلْخَائِنِينَ خَصِيمًا»^۲؛ ما این کتاب را بحق بر تو نازل کردیم تا به آنچه خداوند به تو آموخته، در میان مردم قضاوت کنی و از کسانی مباشی که از خائنان حمایت نمایی.

دفاع و حمایت از خائن ممنوع است. خائنان نباید امیدی به حمایت رهبران دینی داشته باشند.^۳

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) می فرماید: «أَرْبَعٌ لَا تَدْخُلُ بَيْتًا وَاحِدَةً مِنْهُمْ إِلَّا خَرِبَ وَ لَمْ يَعْمُرْ بِالْبَرَكَةِ: الْخِيَانَةُ وَ السَّرِقَةُ وَ شَرْبُ الْخَمْرِ وَ الزَّوْنَا»^۴ چهار چیز است که یکی از آنها به خانه ای درنیاید، مگر این که آن خانه ویران شود و روی برکت را نبیند: خیانت، دزدی، شرابخواری و زنا.

امام علی (علیه السلام) می فرماید: «الْخِيَانَةُ، غَدْرٌ»^۵؛ خیانت، عهد شکنی است.

با توجه به مطالب مذکور چه زن و چه مرد نسبت به همسرش خیانت کند، خائن است و این خیانت موجب ویران شدن پایه های خانوادگی و متزلزل شدن آن و رفتن برکت از زندگی مشترک می شود. خیانت در واقع شکستن عهد و پیمانی که در زمان ازدواج زوجین نسبت به یکدیگر داده اند. خیانت از زمینه های دروغ است که بیشتر زوجین به دلیل عدم ادامه ی زندگی مشترک و سرد شدن نسبت به این رابطه دچار آن می شوند.

برخی زوج ها در زندگی مشترک با شخص دیگری وارد رابطه می شوند و روابط نامشروعی با وی برقرار می کنند که موجب خیانت نسبت به همسرشان می گردد. در وهله ی نخست به جای جدایی بهتر است زوجین عجلولانه و از روی احساس تصمیمی مبنی بر جدایی نگیرند، به یکدیگر فرصت کافی بدهند تا علت را جويا سوند، آرامش خود را حفظ کنند. زوجین در این زندگی در صورت خیانت یکی از طرفین با احساسات خود کنار بیایند و تا حد امکان از یک مشاوره باید کمک بگیرند تا راهی برای خحل این مشکل بیابند.^۶ دروغ به ظاهر برای حفظ زندگی، روزی در زندگی مشترک آشکار می شود و خیانت زوجین بر ملا می گردد.

^۱. سامانی، خیانت در زندگی، ص ۶۸.

^۲. نسا: ۱۰۵.

^۳. قرائتی، تفسیر نور، ج ۲، ص ۱۵۳.

^۴ صدقه، امال، ص ۴۸۲

رابط دروغ و گناهان دیگر از این نظر است که انسان گناهکار هرگز نمی‌تواند راستگو باشد چرا که راستگویی موجب رسوایی اوست و برای پوشاندن آثار گناه معمولاً باید به دروغ متوسل شود به عبارت دیگر دروغ انسان را در مقابل گناه آزاد و راستگویی را محدود می‌کند پیامبر گرامی اسلام (ص) فرمودند: «لَا يَكْذِبُ الْكَاذِبُ إِلَّا مِنْ مَهَانِهِ نَفْسِهِ»^۱؛ «دروغگو دروغ نمی‌گوید مگر به سبب حقارتی که در نفس خود احساس می‌کند».

۴) از بین رفتن اعتماد همسر

مهمترین سرمایه یک خانواده اعتماد متقابل و اطمینان همسران به یکدیگر است. و آن چه که این سرمایه را به نابودی می‌کشاند، دروغ است بنابراین در تعلیمات اسلامی دلیل عمده بر راستگویی، و پرهیز از دروغ، همین است. در احادیث اسلامی پیشوایان دین دوستی با چند طایفه را شدیداً نهی کردند، که از آن جمله دروغگویان می‌باشند؛ چرا که آنها قابل اطمینان نیستند حضرت علی (ع) در کلمات قصارشان می‌فرماید: «إِيَّاكَ وَ مُصَادَقَةَ الْكَذَابِ فَإِنَّهُ كَالسَّرَابِ، يُقَرَّبُ عَلَيْكَ الْبَعِيدُ وَ يُبْعَدُ عَلَيْكَ الْقَرِيبُ»^۲ از دوستی با دروغگو پرهیز که او همچون سراب است؛ دور را در نظرت نزدیک و نزدیک را دور می‌سازد»

دروغگو قابل اطمینان نیست و همسرش به او اعتماد نمی‌کنند؛ از این رو نزد شوهرش ارزش ندارد. ارزش انسان در خانواده به اطمینان و اعتماد اعضای خانواده به او است، آنگاه که شخصی وجهه و آبروی خاصی دارد ارزشمند است و از بین رفتن اعتبار و آبرو نابود کننده ارزش او است و دروغگویی رفتار ناشایستی به شمار می‌رود که اعتبار انسان را از بین می‌برد. امیر مومنان علی (ع) می‌فرماید: «الكَذَابُ وَ الْمَيْتُ سَوَاءٌ فَإِنْ فَضِيلَةُ الْحَيِّ عَلَى الْمَيْتِ الثَّقَةِ بِهِ فَإِذَا لَمْ يُوَثَّقْ بِكَلَامِهِ بَطُلَتْ»^۳؛ حیات دروغگو و مرده یکسان هستند؛ زیرا همانا برتری زنده بر مرده در اطمینان مردم به است؛ پس وقتی مردم به سخن دروغگو اعتماد نکنند، زنده بودنش باطل است.»

امام صادق (ع) از عیسی ابن مریم (ع) نقل فرمود: «مَنْ كَثُرَ كَذِبُهُ ذَهَبَ بِهِاءٌ»^۴؛ کسی که بسیار دروغ گوید، ارزشش نزد خدا و نزد خلق او از بین می‌رود»

امیر مومنان علی (ع) می‌فرماید: «يَنْبَغِي لِلرَّجُلِ الْمُسْلِمِ أَنْ يَجْتَنِبَ مَوَاقِعَ الْكَذَابِ فَإِنَّهُ يَكْذِبُ حَتَّى يَجِيَّ بِالْصَّدَقِ فَلَا يَصْدُقُ»^۵؛ شایسته است که مسلمان از دوستی و برادری با دروغگو پرهیزد؛ زیرا او آنقدر دروغ می‌گوید که اگر سخن راستی هم بر زبان آورد، دیگر باور نخواهد شد.»

^۱. مجلسی، همان، ج ۴۵، ص ۲۶۲

^۲. عاملی، وسائل الشیعة، ج ۱۲، ص ۳۳

^۳ آمدن غلبه حکم و در الکافی: ۲۲۰

این ناباوری تا آنجا گسترش خواهد یافت که همسر شخص دروغگو را طرف مشورت خویش نیز قرار نخواهند داد؛ چنان که امیر مومنان علی (ع) می فرماید: «أ لا رای لکذوب¹؛ دروغگو در مقام مشورت هیچ رایى ندارد رایش بی ارزش است.»

نتیجه

خانواده یکی از مهمترین نهادهای اجتماعی به شمار می آید که از ازدواج زن و مرد شکل می گیرد و عوامل مختلفی در تحکیم و استحکام آن موثر است یکی از عوامل موثر در تحکیم نهاد خانواده صداقت و راستگویی زوجین در تمام ابعاد و زوایای زندگی است. در واقع ازدواج بر اصل صداقت استوار است و دروغ پایه های خانواده را متزلزل می سازد برخی از زوجین به علل غیر منطقی به دروغ متوسل می شوند یا حقایق را بازگو نمی کنند که علاوه بر تاثیرات نامطلوب بر فرد دروغگو در زندگی مشترک نیز پیامدهای ناگوار بسیاری دارد که از چشم فرد تدلیس کننده مخفی مانده است لذا در این پژوهش

به بررسی علل و پیامدهای دروغ در ازدواج پرداخته شده و نتایجی حاصل گردیده که به شرح زیر است:

یکی از دل دروغ گویی در ازدواج برای پنهان نمودن خیانت به همسر است ینی پس از خیانت برای پنهان ماندن خیانت به دروغ متوسل می شوند. دلیل دیگر دروغ گویی پنهان کاری و گله فریب طرف مقابل است و حتی ترس از برخورد همسر می تواند دل دروغ باشد.

در پژوهش ابتدا پیامدهای فقهی دروغ در ازدواج مورد بررسی قرار گرفته است مهم ترین پیامد دروغ در ازدواج فسخ نکاح می باشد یعنی اگر زوج یا زوجه از دروغ طرف مقابل خود آگاه شود حق فسخ نکاح را دارد و می تواند نکاح را فسخ کند. تاثیر دروغ در ازدواج از نظر فقهی جبران خسارت است یعنی فرد زیان دیده و فریب خورده می تواند خسارت مادی و معنوی خود را از فرد مدلس مطالبه کند. تدلیس و دروغ در ازدواج علاوه بر آنکه سبب فسخ نکاح و مطالبه خسارت می گردد حتی دارای مجازات های تعزیری نیز می باشد.

در پژوهش علاوه بر پیامدهای فقهی به پیامدهای روانی و اخلاقی نیز پرداخته شده که از پیامدهای دروغ در ازدواج اضطراب و تشویش است یعنی فرد دروغگو دائماً اضطراب فاش شدن دروغ هایش را دارد . تاثیر روانی دروغ، سرزنش و پشیمانی و ایجاد کینه نسبت به فرد دروغگو است.

از پیامدهای اخلاقی دروغ در ازدواج از بین رفتن صمیمیت زوجین است و همچنین سبب می گردد که فرد دروغگو ارزش و اعتبارش نزد همسر کاهش یابد. دروغ علاوه بر آنکه از گناهان کبیره است سبب از بین رفتن اعتماد همسر نیز می گردد.

- (4) ایثاری، سعید، نشانه های دروغ در زندگی، تهران: متخصصان، ۱۳۹۹ ه.ش.
- (5) بوزار، زهرا، با ترس هایت روبه رو شو، تهران: اندیشه طلایی، ۱۳۹۹ ه.ش.
- (6) پاینده، ابو القاسم، نهج الفصاحه (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول صلی الله علیه و آله)، تهران، انتشارات دنیای دانش، 1382 ش.
- (7) تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، قم، انتشارات دفتر تبلیغات، 1366 ش.
- (8) تهرانی، مژگان، مشاوره پیش از ازدواج، قم: صداقت، ۱۳۹۸ ه.ش.
- (9) جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، بیروت، دار العلم للملایین، چهارم
- (10) حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم، انتشارات موسسه آل البیت، 1409 ق.
- (11) حمیدی، محمد، صداقت در زندگی، تهران، نشر مکتوب آخر، ۱۳۷۸ ه.ش.
- (12) راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، تحقیق صفوان عدنان داودی، بیروت، انتشارات دارالسلاله، 1412 ق،
- (13) ری شهری، محمد، میزان الحکمه، قم، دارالحديث، ۱۳۸۶.
- (14) سامانی، اصغر، خیانت در زندگی، قم، ارشدان، ۱۳۸۶ ه.ش.
- (15) شهیدثانی، زین الدین بن علی، الروضه البهیة، قم، انتشارات مکتب الاعلام الاسلامی، 1409 ق.
- (16) صفایی، حسین، امامی، اسدالله، مختصر حقوق خانواده، تهران، نشر میزان، اول، ۱۳۸۵
- (17) صدوق، محمد بن علی، الامالی، تهران: کتابچی، ۱۳۷۶ ه.ش.
- (18) طوسی، محمد بن حسن، النهایه، قم، انتشارات دارالثقافه، 1414 ق.
- (19) قائمی، علی، تشکیل خانواده در اسلام، تهران، نشر امیری، دهم، ۱۳۷۸
- (20) قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درسهایی از قرآن، ۱۳۸۳ ه.ش.
- (21) کاتوزیان، ناصر، حقوق مدنی خانواده، تهران، انتشارات بهمن برنا، پنجم، ۱۳۸۹
- (22) کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ه.ق.
- (23) مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت، انتشارات دار احیاء التراث العربی، 1403 ق.
- (24) محقق حلی جعفر بن حسن، شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و حرام، قم، موسسه نشر اسلامی، هفتم، ۱۳۷۳
- (25) مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن، تهران، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، 1360 ش.
- (26) منصوری، محسن، فریب شریک زندگی، تهران: طاهر، ۱۳۸۸ ه.ش.
- (27) مهربانی، فاطمه، علل ترس، تهران: جنگل، ۱۳۸۹ ه.ش.
- (28) میرداداشی مهدی، تبیین فقهی حقوقی شروط ضمن عقد ازدواج و عیوب موجب فسخ نکاح، انتشارات معاونت آموزشی و تحقیقات قوه قضایه، اول، ۱۳۹۰

- (30) جزایری رحیم، تحلیل تفسیری و فقهی تدلیس و موجبات آن در فسخ نکاح، فصلنامه تخصصی آموزه‌های فقهی دانشگاه علوم رضوی، ۱۳۸۸، ش ۳۴
- (31) پورتقی، محبویه، تحلیل و تبیین مفهوم دروغ پیامدهای تربیتی و راه‌های پیشگیری گیری و درمان آن از منظر آموزه‌های اسلامی، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه علوم تربیتی شیراز ۱۳۹۱.
- (32) خرمیان، مرضیه، بررسی و تحلیل دروغ از منظر روایات و فقه امامیه، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد گچساران ۱۳۹۷.
- (33) خلیلی، آسیه، بررسی فقهی و حقوقی تدریس در ازدواج، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران، ۱۳۹۱
- (34) رضانی، زینب، مبانی فسخ نکاح از دیدگاه فقه اسلامی، فصلنامه فقه اهل بیت، ۱۳۹۱، ش ۶۹
- (35) همدانی، مصطفی، شمول ادله حرمت دروغ نسبت به خانواده و بستگان و حکم وعده دروغ به همسر، فصلنامه علمی پژوهشی کاوشی نو در فقه، ۱۳۹۴، ش ۲